

Eesti küla sihikindel sovetiseerimine aastatel 1944–1953

David Feest. Zwangskollektivierung im Baltikum. Die Sowjetisierung des estnischen Dorfes 1944–1953. Böhlau. Köln–Wien, 2007 (=Beiträge zur Geschichte Osteuropas, Band 40). 535 lk.

David Feesti monograafia “Zwangskollektivierung im Baltikum” on siiani kõige põhjalikum käsitlus Teise maailmasõja järgse kümnendi kohta Eestis. Tegemist on osaliselt ümber töötatud tekstiga 2003. aastal valminud doktoriväitekirjast, mille saksa ajaloolane kaitstes Georg-Augusti ülikoolis Göttingenis.

Enne kui asuda tutvustama mahukat uurimistööd, tuleks peatuda ka David Feesti isikul. Tema huvi Eesti lähiajaloo ja Eesti vastu on kestnud juba aastaid, kuigi hetkel on ta hõivatud teiste uurimisprojektidega. Esimesed vahetud kokkupuuted Eestiga olid Feestil 1994.–1995. aastail, kui ta oli Tartu ülikoolis vahetusüliõpilane. Seejärel tegeles ta põgusalt baltisakslaste ja eestlaste vahekordadega 19. ja 20. sajandil, kuni asus uurima Teise maailmasõja järgset Eesti küla. Sellest kasvas välja ta doktoritöö, mille kirjutamise ajal ta viibis 2001. aastal Eestis arhiivitööl. 2003.–2007. aastani töötas Feest Berliinis Humboldti Ülikooli Ida-Euroopa õppetooli teadurina ning 2007. aasta sügisest tegutseb ta jälle Georg-Augusti ülikoolis Göttingenis assistendina. Siiani on temalt ilmunud eesti keeles kaks artiklit.¹

D. Feesti mahukas uurimus sundkollektiviseerimisest räägib okupatsioonivõimu elluviijatest, põllumajanduse juhtimisest, institutsioonidest ja võimumehhanismidest Eesti külas. Aga mitte ainult. Eesti küla sovetiseerimise kaudu

avaneb pilt ka sõjajärgsele Eesti NSV valitsemisele, poliitilistele oludele ning ühiskondlikele protsessidele. David Feesti uurimistöö keskpunktis asuvad kohalikud võimukandjad – vallakommunistid, kes olid okupatsioonivõimu vahendajad Eesti valdades. Nende igapäevases töös oli mitmeid vastuolusid. Arusaadavalt olid nad konfrontatsioonis talurahvaga, kelle maailmapilti nad pidid muutma ja iseolemist maha suruma, kuid teiselt poolt ei leidnud nad ka piisavat toetust ega abi kõrgematelt võimuesindajatelt, kelle juhtnõore nad olid kohustatud ellu viima. Sageli tunti end omapäi jäetuna, mida võimendasid ka segased juhtnõõrid. Ent tööülesannete täitmisel võisid takistuseks saada ka puudulik üldharidus ja ideoloogiline ettevalmistus ning kogemuste puudumine. Vaatamata sellele, et eksimused ja puudulik töö võisid olla tingitud kõrgemate võimuesindajate juhtimisvigadest, oli kannatajaks pooleks ikkagi vallakommunist, kes võis sattuda ülemuste kriitika ja rünnakute alla, mille tagajärjeks oli enamasti töölt tagandamine.

David Feesti monograafia puhul tooksin esile kolm omadust, mis kõige rohkem seda heatasemelist ajaloo uurimust iseloomustavad. Need on esiteks kaasaegse ajalookirjutuse suundade ja meetodite tundmine, teiseks historiograafias leiduvate seiskohtade võrdlemine ja põhjalik analüüsimine ning kolmandaks uurimisprobleemi paigutamine laiemasse taustsüsteemi ehk Nõukogude Eesti sõjajärgse sovetiseerimise vaatlemine üleliiduliste protsesside kaudu. Seda loetelu võiks jätkata. Teiselt poolt tuleb tunnustada, et Feesti uurimistöö ei pretendeeri uudsusele, mis aga ei kahanda kuidagi selle väärtust. Mitmed vaadeldavad teemad, nagu sõjajärgne maareform, põllumajanduse areng ja institutsioonid ning kollektiviseerimine, on leidnud Nõukogude perioodil põhjalikku käsitlemist eesti ajaloolaste üksikuurimustes ja monograafiates.² Vaatamata selleaegsete kirjutiste ideoloogilistele moonutustele, on nad siiski kasutatavad oma faktiliste andmete tõttu. Kuna uuemaid erikäsitlusi Eesti sõjajärgse põllumajanduse kohta ei ole siiani ilmunud, on arusaadav,

¹ D. Feest. Metsanurga kiri Pällile. Dokument ja kommentaar. – Tuna 2003, nr. 1, lk. 76–86; D. Feest. Põlisrahvuste taaseelistamise poliitika Balti liiduvabariikides? Eestimaa Kommunistlik Partei pärast Teist maailmasõda. – T. Tannberg (koostaja) Eesti NSV aastatel 1940–1953. Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis. Tartu, 2007, lk. 207–224. (Eesti raamatukogudes on kättesaadav ka artikli saksakeelne versioon: D. Feest. Neo-korenizacija in den baltischen Sowjetrepubliken? Die Kommunistische Partei Estlands nach dem Zweiten Weltkrieg. – Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 2006, nr. 3, lk. 263–280.)

² Näiteks Evald Laasi (1931–1993), Ants Ruusmann (s. 1935) ja Ervin Kivimaa (1922–1992).

et Eesti NSV põllumajanduspoliitika käsitluses toetub D. Feest peamiselt Eesti NSV perioodil ilmunud töödele. Samas leidub monograafias teemasid, mis on siiani kas osaliselt või täielikult läbi uurimata. Ennekõike on see seotud propagandategevusega Eesti külas, kohaliku kaadri ja rahvusküsimusega Eestimaa Kommunistliku Partei erinevatel tasanditel.

David Feesti uurimuse põhiosa mahub kümnesse peatükki. Esimene peatükk annab ülevaate Eesti taasokupatsioonist, Eesti NSV juhtkonnast ning NSV Liidu rahvuspoliitikast. D. Feest väidab, et rahvusküsimuses avaldus Moskva korralduste mitmetähenduslikkus. Ühelt poolt hinnati Teise maailmasõja perioodil rahvusprintsipi näiteks rahvuslike väeosade moodustamisega, kuid teiselt poolt tehti Eesti NSV funktsionääridele juba 1944. aastal selgeks, et rahvuslike püüdlusi võidakse käsitleda ka "koodanliku natsionalismina". Nii mõisteti 1944. aastal hukka Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitja Arnold Kressi teguviisi, kes protesteeris vene rahvusest spetsialistide vastu Eesti Raudtee organisatsioonis. Samuti pälvis kriitikat ka partei ja valitsuse volinik Hendrik Allik, kes nägi Petserimaa ühendamises Pihkva oblastiga Eesti rahvuslike õiguste rikkumist, mis olevat tema arvates olnud pealegi "Atlandi hartaga" vastuolus.

Monograafia teises peatükis vaadeldakse valla funktsionääre ja külas tegutsenud institutsioonide vahekordi 1944.–1947. aastani. David Feesti huvitab enim kohalike funktsionääride pädevus, kompetentsus ning kõrgemalseisvate organite otsuste täitmine. Tä jõuab järelduseni, et 1940. aastate keskel jäeti kohalikele funktsionääridele tegutsemiseks küllaltki palju vaba ruumi, sest kontroll nende tegevuse üle oli suhteliselt nõrk. Pikemalt peatub autor valla parteiorganisaatoritel, kelle puhul esitatakse mitmeid statistilisi näitajad, nagu rahvus, haridus, sooline koosseis, sotsiaalne päritolu, parteilisus ja ideoloogiline ettevalmistus. Kahjuks on enamik tabelites esitatud statistilisi näitajaid ainult ühe aasta kohta ning üksikute näitajate puhul on esile tõstetud erinevad aastad. Seetõttu on võimatu kaadrikoosseisu põhjalikum analüüsimine ühel kindlal sõjajärgsel aastal, rääkimata kaadrikoosseisu muutuste jälgimisest pikema perioodi jooksul.

Kolmandas peatükis kirjeldatakse sõjajärgse maareformi käiku ja tulemusi. 1944.–1947. aastani toimunud reformil olid eelkõige ideoloogilised eesmärgid. Maa ümberjagamisega lootis nõukogude võim leida endale ustavaid

toetajaid uusmaasaajate ja väiketalunike seast, keda püüti vastandada endistele jõukatele talupoegadele. Ent reformil oli ka karistusaktiooni tunnuseid. Täielikult võõrandati rahvavaenlasteks tunnistatud ja metsavendadega seotud talude maad, sõja ajal sakslastega koostööd teinud isikute talude suuruseks võis olla maksimaalselt 5–7 hektarit, kuna talude ülempiiriks kehtestati 20–30 hektarit. Maareformi tulemusel vähenes tunduvalt põllumajandustoodang. Soovitud tulemusi ei saavutatud ka ideoloogiarindel, sest uusmaasaajatest ja väiketalunikest ei saanud nõukogude võimu innustunud toetajaid.

Neljandast kuni seitsmenda peatükini vaadeldakse põllumajandusega seonduvat kuni esimeste kolhooside asutamiseni 1947. aastal. Pikemalt käsitletakse tootmisküsimusi, talupoegade kohustusi riigi ees, varumist, põllumajandusinstituutide, nagu masinatraktorijaamad (= MTJ), sovhoosid ning põllumajandusühistud. Sõjajärgsetel aastatel toimusid Eestis põllumajandustootmises olulised muutused. Üldise toodangulanguuse tingimustes kasvas tunduvalt taimekasvatuse osakaal, kuna seni oli domineerinud loomakasvatus. Okupatsioonivõim püüdis sõjajärgsetel aastatel tõsta nii poliitilistel kui ka propagandistlikel eesmärkidel tüüpiliste sotsialistlike põllumajandusinstituutide, MTJ-de ja sovhooside tähendust, kuid viimaste roll jäi nii põllumajandustootmises kui ka kohaliku elu mõjutamisel tagasihoidlikuks. Suurt edu ei olnud sõjajärgsetes oludes ka põllumajandusühistel, mis tegelesid peamiselt põllumajandustoodangu turustamisega. Need olid Eesti Vabariigi aegse ühistegevuse järglased sotsialistlikus süsteemis, ühendas umbes pooli Eesti talusid. Vaatamata sellele, et Eesti NSV juhtkond püüdis kolhoosikorrale üleminekul panustada ühistutele kui vahelülile, ei toimunud ühistegevuse arengus edasiminekut. Seoses kollektiviseerimisega likvideeriti 1950. aastal põllumajandusühistud, ilma et nad oleksid mänginud vähimatki rolli kolhooside asutamisel.

Kaheksandas peatükis käsitletakse kollektiviseerimise kulgu 1947. aastast kuni 1949. aasta alguseni. D. Feest analüüsib põhjalikult 1947. aastal toimunud meele muutust Kremlis, mis tähendas Baltikumis kolhoosikorrale üleminekut. Tä ei välista, et otsuse vastuvõtmisel mängisid rolli nii välispoliitilised arengud Ida-Euroopas süvenevate Jugoslaavia ja NSV Liidu vastuolude näol, sisepoliitiline võimuvõitlus Moskvast, kuid ka üleliiduline kolhoosikorra

tugevdamise aktsioon ning varimajanduse ja kontrollimatu migratsiooni vastu võitlemine. Üheksandas peatükis vaadeldakse kulaku mõiste kujunemist, formaalseid protseduure kulakuks määramisel, märtsiküüditamist 1949. aastal ning EKP KK VIII pleenumit. D. Feest kirjeldab erinevaid interpretatsioone parteipuhastuste kohta EKP-s, tutvustab VIII pleenumi stenaariumi ning Eesti NSV juhtkonnale esitatud süüdistusi. Monograafia kümnendas peatükis käsitletakse kollektiviseerimise käiku pärast küüditamist ning kolhoosimajandust aastatel 1949–1953. Keskseks küsimuseks peatükis on põllumajanduse areng ja seda mõjutanud tegurid kolhoosikorra tingimustes.

Mulle tundub, et paljude teemade puhul oleks monograafiale andnud lisaväärtuse Läti ja Leedu sõjajärgse sovetiseerimise võrdlemine Eestiga. Seda enam, et võrdlusmaterjali puudumine raskendab hinnangute andmist näiteks Eesti NSV juhtkonnale. Kuidas hinnata näiteks EKP KK I sekretäri Nikolai Karotamme tegevust Eesti sovetiseerimisel? Näib, et David Feest suhtub Karotamme isikusse suure respektiga, kuid hoidub sealjuures tema liigest esiletõstmisest. Erandiks on monograafia kokkuvõte, kus öeldakse, et Karotammele ja tema toetajatele oli omane “analüütiline mõõde”, mis olevat väljendunud õiglusejanus kulakuks tegemise kampaania ajal – kuidas valida “õigeid” inimesi, keda represseerida. (lk. 478) Asjaolu, et 1947. aasta sügisel vähendati kulaklike majapidamiste arvu 4253-lt 2337-le, ei tähenda siinkirjutaja arvates ainult õigluse taotlemist. Kulakute nimekirjade ülevaatamisel ja vähendamisel 1947. aastal olid eelkõige propagandistlikud eesmärgid. Sellega püüti luua illusioon, et Nõukogude võim on õiglane ja soovib tööpoolest “sikud lammastest” eraldada. Eesti parteijuhi tegevuse hindamisel ei tuleks ennast liigselt mõjutada lasta ka Voldemar Pinnist³, kes Nikolai Karotamme biograafia⁴ autorina sattus oma kangelasest vaimustusse. Ta suhtub kriitikavabalt arhiivist leitud EKP juhi päevikutesse, mille huvipakkuvaimad osad 1940. aastate kohta on kirja pandud ligi 20 aastat hiljem. Sarnaselt Pinnile rõhutab David

Feest oma monograafia lõpulehekülgedel, et Karotamme tegevus sõltus Ždanovi toetusest, kes justkui veenis Eesti parteijuhti 1947. aastal kollektiviseerimisega mitte kiirustama ega andma järele “tuulepeadele”, kes tahtnud Eesti põllumajanduse kollektiviseerimise kiiresti läbi viia (lk. 479). Kuid 1948. aastal raskendanud Ždanovi langus ja surm Karotammel sellest liinist kinnipidamist. Mulle tundub, et kollektiviseerimise protsessi hindamisel ei ole õige üle tähtsustada Karotamme ja Ždanovi omavahelist läbisaamist, sest 21. mail 1947 vastu võetud ÜK(b)P KK otsuses “Kolhooside loomisest Leedu, Läti ja Eesti NSV-s” rõhutati, et kolhooside loomisel ei ilmutataks mingit kiirustamist, ei tehtaks laialdasi plaane ning et kollektiviseerimine toimuks täieliku vabatahtlikkuse alusel. Eelnevat jälgiti Eestis ning Ždanovil ei oleks pruukinud üle korrata otsuses kirjapandut. Ent otsuses lubati kolhoosikorra kasuks teha ka propagandat, mis pidi väljenduma eelkõige eeskujulike majandite moodustamises. Paistab, et Eestis asuti Moskva otsust täitma eeskätt selles osas, mis ei soovitanud kolhooside moodustamisega kiirustada. Sealjuures unustati täita peamist eesmärki – et talupoegi tuli kollektiviseerida tõhusa propaganda abil, saavutamaks nende “vabatahtlikku” astumist kolhoosi. Ilmne ebaedu kolhoosiehituse alal ajendas Moskva partei keskapparaati saatma 1948. aasta algul Eestisse grupi inspektoreid, kes heitsid Karotammele ette, et viimane keelavat ajalehtedes kolhoosikorra kasuks propaganda tegemist ja eelistavat üksiktalusid (lk. 363). Kahtlemata võimendasid kriitikat ka kaebused Karotamme aadressil, mille inspektorid meeleldi üles korjasid ja oma ülemustele edasi andsid. Mainida võiks näiteks Läänemaa parteisekretäri Spiridonovit, kes külastas grupi Eesti talupoegadega 1947. aastal Gruusiat ja oli soovinud sealsete kolhoosnike poolt kaasa antud kirja avaldada Eesti ajakirjanduses, mille peale Karotamm olevat vastanud: “Teie ärge inustuge kolhoosipropagandast. Me ei luba Teil seda teha!”⁵ Moskva etteheiteid Karotamme aadressil võib seletada veel sellega, et 1947. aastal langetatud kollektiviseerimise otsuse

³ V. Pinn (1932–1999) oli pedagoog, psühholoog ja harrastusajaloolane.

⁴ V. Pinn. Kes oli Nikolai Karotamm? I. Kultuuritragöödia jälgedes: kompartei kolmest esimesest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist. Haapsalu, 1996; V. Pinn. Kes oli Nikolai Karotamm? II: Langi Kolla kroonika. Pärnu, 1997.

⁵ Venemaa Riiklik Sotsiaal-poliitilise Ajaloo Arhiiv (=RGASPI), f. 17, n. 122, s. 319, l. 5 (Ülevaade ÜK(b)P KK otsuse 21. maist 1947 “Kolhooside loomisest Leedu, Läti ja Eesti NSV-s” täitmise kohta 6. veebruarist 1948, G. Borkovi poolt A. Ždanovile, A. Kuznetsovile ja M. Suslovile).

elluviimisega ei võinud lõputult venitada Sest liiga aeglase tempo korral ei oleks Moskva eesmärged võetud enam tõsiselt.

Minu arvates on David Feesti monograafia huvitavamaid kontseptsioone seotud NSV Liidu rahvuspoliitikaga. Nimelt kannab D. Feest *korenizatsija* (eesti keeles: põlisrahvuste eelistamise või põlistamise poliitika) poliitika üle sõjajärgsesse Eesti NSV-sse.⁶ Põlisrahvuste eelistamise poliitika kui NSV Liidu uus rahvuspoliitika käivitati 1923. aastal ning nägi ette kasvatada vähemusrahvuste hulgast NSV Liidule lojaalselt rahvuslikku kaadrit, pakkudes nende poolehoidu võitmiseks kultuurilist (mittevõene koolid, ajakirjandus jne.) ja isegi poliitilist autonoomiat, mida neil varem Tsaariveneemaal ei olnud. Ent suhteliselt liberaalne rahvuspoliitika ei kestnud kaua. Paljud NSV Liidu rahvuspoliitikat käsitlevad ajaloolased loevad *korenizatsija*-poliitika lõppemiseks 1930. aastate keskpaika, kui riigis võeti kursis tugevamale tsentraliseerimisele ning esile hakkas kerkima riiklik vene šovinism. Nimetatud protsesse mõjutasid kollektiviseerimine ja industrialiseerimine, mis rahvuslikke püüdlusi ei soodustanud, vaid pigem vastupidi. David Feest jagab nende ajaloolaste seisukohta, kes ei arva, et *korenizatsija*-poliitika lõppes 1930. aastatel. Tema arvates avaldub *korenizatsija*-poliitika jätkumine sõjajärgsetel aastatel peamiselt partei kaadripoliitikas. Esiteks sisaldus kaadri statistilistes aruannetes põlisrahvus eraldi kategooriana (lk. 74), teiseks olevat *korenizatsija*-poliitikat asunud juba *neokorenizatsijana* ellu viima sõjajärgse Eesti kaadripoliitikas (lk. 221). Feesti järgi selgub siiski, et selle konstruktsiooni rakendamisel tuleb teha mõningaid korrektiive venekeelsete kommunistide, nagu näiteks EKP KK põllumajanduse osakonna juhataja Aleksandr Sokolovi näol. Ma arvan, et *korenizatsija*-poliitikat tuleks Eesti puhul vaadelda laiemalt kui ainult kaadripoliitikat ning sealjuures võrrelda Eesti olusid ja toimunut 1920. aastate NSV Liiduga. Unustada ei tohiks kindlasti sõjajärgset kultuuri- ja hariduselu. Võib-olla tuleks küsida, millised olid võimude alternatiivid. Kas 1940. aastatel oli mõeldav täielikult üle minna venekeelsele haridusele? Sealjuures ei saa kõrvale heita 1940. aastatel valitsenud venestussurvet, mille põhjustasid mitmete Eesti linnade täitumine võõrtööjõuga ja okupatsiooniar mee suurem

kontsentreerumine teatud piirkondadesse. Selle tagajärjeks olid valdavalt venekeelse asjaajamiskeelega linnad, organisatsioonid ja asutused. Venekeelsete funktsionääridega täitusid ka kõrgemad parteiorganid. Näiteks EKP KK aparaadis, kus tegutses ka Aleksandr Sokolov, oli 1946. aasta algul venekeelseid seltsimehi rohkem kui pool.

Vaatamata minu kahtlustele *korenizatsija* mõiste kasutamiseks sõjajärgse Eesti puhul, vajaks Stalini sõjajärgse valitsusperioodi rahvuspoliitika põhjalikku läbiuurimist ning Feesti algatus selles vallas on igati tervitatav. Ma loodan, et selliste oluliste probleemide tõstatused, nagu NSV Liidu sõjajärgne rahvuspoliitika, tagavad David Feesti monograafiale teenitud tähelepanu lisaks Eestile ka palju kaugemal.

Olev Liivik

⁶ Vt. lähemalt: D. Feest. Põlisrahvuste taaseelistamise poliitika Balti liiduvabariikides?, lk. 207–224.